

ІСТОРІОГРАФІЯ

Олександр ГОЛОВКО
(Київ)

«ІМПЕРІЯ РОМЕЇВ» В УЯВЛЕННЯХ ДАВНЬОРУСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

У період раннього середньовіччя в Візантійській імперії склався комплекс ідейно-політичних уявлень, які мали виключний вплив на духовне життя багатьох країн та народів, особливо тих, що входили до християнського світу. В цій статті робиться спроба відповісти на запитання, як складався образ Візантійської (а точніше, як називали її самі візантійці, «Ромейської») імперії на Русі, яка була реакція східнослов'янських мислителів на візантійські ідеологічні цінності. Розгляд цієї теми є складовою і знаходиться у тісному зв'язку з загальною темою давньорусько-візантійських взаємозв'язків, оволодінням східними слов'янами візантійської культурної спадщини.

Розглядаючи тему про ідеологічні цінності та уявлення візантійського суспільства, необхідно перш за все зазначити, що вони формувалися в наслідок синтезу римських політичних уявлень та постулатів християнського вчення. Створення їх розпочалося в V–VI ст. і завершилося в основному в IX–X ст. Яскравим втіленням цих цінностей є текст визначної пам'ятки — трактату Костянтина Багрянородного «Про управління імперією»¹.

Серед найважливіших постулатів політичної теорії візантійців необхідно назвати:

- ідея римського християнського співтовариства, на чолі якого стоїть імператор;
- концепція ідеального християнського імператора і влади, яка йому належить;
- ідея центру християнського співтовариства — «Божого граду»;

— концепція симфонії світської та духовної влади.

Візантійські ідеологічні цінності були тісно зв'язані з релігійними уявленнями, зокрема, важливими для перших були віра в боже спасіння, культ богородиці тощо. Ідейно-політичне життя візантійського суспільства знаходило своє відбиття не тільки в епістолярних пам'ятках, а й символіці (інсігніях), в титулатурі носіїв державної влади, в юридичних актах та ін. На перший погляд абстрактні ідеологічні уявлення втілювалися в практику міжнародних зв'язків Візантії, де пропагувався культ «ромейського» ойкуменізму, залежності всіх держав від «Ромейської імперії»².

Розгляд питання про сприйняття візантійської ідеологічної системи на Русі є досить складним завданням. Це багато в чому викликано тим, що власні давньоруські письмові джерела з'явилися досить пізно — лише в XI — на початку XII ст., вони малочисельні і різнопланові за жанром, що ускладнює їх порівняння. Лише «Повість временних літ» має значні свідоцтва про русько-візантійські стосунки більш раннього часу, але ця інформація в плані дослідження нашої теми є складною для аналізу, оскільки на неї серйозно вплинула позиція більш пізнього по відношенню до подій та явищ автора.

Процес сприйняття образу «Ромейської імперії» східними слов'янами пройшов декілька етапів, кожний з яких необхідно розглядати окремо. Початкова частина цього процесу багато в чому співпала з процесом розповсюдження християнства. Особливо слід звернути увагу на період розквіту Київської держави XI — початку XII ст., коли пролунала хрестоматійно відома фраза германського історика та географа Адама Бременського: «Київ — яскрава окраса Греції, суперник константинопольського скіпетру»³. Під «Грецією» Адам Бременський розумів «Pax Orthodoxa Christiana», а саме його висловлювання близькуче показало стан давньорусько-візантійської взаємодії в сфері ідеології в середині XI ст.

В XII ст., як нам здається, процес сприйняття візантійізму на Русі відходить на другий план і пожвавлюється з новою силою вже в наступному столітті. Останнє пов'язано перш за все з політичними причинами: переходом католицьких країн у наступ під прапором хрестових походів не тільки проти язичників, а й з православними країнами та, дещо пізніше, вторгненням полчищ монголо-татарських ханів до Східної та Центральної Європи. Останній етап наступає після захоплення Константинополя турками-османами (1453 р.), коли столиця Російської держави Москва почала претендувати на звання «третього Риму», а її монарх об'явив себе спадкоємцем візантійських василевсів. В цій статті ми розглянемо тільки період до початку XII ст.

включно. Разом з цим відзначимо, що великі відмінності в розвитку як східноєвропейського світу, так і грецького суспільства протягом XI–XV ст. не дозволяють погодитися з комплексним розглядом сприйняття східними слов'янами образу «Ромейської імперії», що ми спостерігаємо в дослідженнях авторитетного англійського дослідника Д. Оболенського⁴.

Перші хрещення русів — учасників походів на візантійські міста Криму та Південного Причорномор'я наприкінці VIII — на початку IX ст., як вже відзначалося в літературі, мали політичний характер, були схожі з аналогічними хрещеннями норманів. Мова йшла про дипломатично-ритуальні акції, які не вели до змін світосприйняття, а зводились до політичного оформлення відносин «варварських» князів-вождів⁵. Складно говорити, наскільки в IX ст. русами сприймався комплекс «ромейських» ідеологічних уявлень, проте можна припустити, що давньоруська верхівка в цей час була вже підготовлена до цього. Певним доказом цього є використання східнослов'янськими володарями тюркського титулу «хакан» (каган), і практика русько-візантійських відносин другої половини IX — початку X ст., яка, безумовно, сприяла сприйняттю русами культурних досягнень візантійського суспільства, зокрема, дипломатично-політичних уявлень.

Новим етапом в сприйнятті «ромейських» ідеологічних теорій на Русі став час князювання Ольги та її сина Святополка. На жаль, дуже цікаві свідоцтва «Повісті временних літ» самі по собі не можуть бути використані для дослідження нашої теми, але в комплексі з іншими джерелами дають підстави для наступного висновку: у другій половині X ст. Давня Русь у відносинах з греками виступає не як невелике ранньopolітичне формування, а як доволі сильна держава, яка прагнула у взаєминах з Візантією активно чинити опір гегемонізму «ромеїв». Саме в такому ракурсі можна розглядати спробу київської дипломатії під час поїздок Ольги до Константинополя⁶ укласти матримоніальний союз між давньоруським та візантійськими правлячими домами та провести хрещення княгині як володарки держави. Мова в останньому випадку йшла, відповідно до юридико-дипломатичних уявлень того часу, про навернення в нову віру усієї східнослов'янської держави, з якою Ольга згідно уявлень тих часів ідентифікувалася⁷.

Цінні свідоцтва про зовнішньopolітичні уявлення давньоруської верхівки вміщено в хроніку візантійського історика Льва Дьякона, який передає слова князя Святослава під час переговорів з греками, де ставить під сумнів їх право мати володіння в Європі⁸. Комплексний аналіз джерел з історії Русі 60 — початку 70-х років, порівняння

політичних та ідеологічних процесів в східнослов'янському та інших близьких за рівнем суспільств дають підставу стверджувати, що київський князь Святослав Ігорович та його оточення прагнуло створити універсальну державу, близьку до держави германського імператора Оттона III та польського князя Болеслава Хороброго. Ця обставина в значній мірі вплинула на ідейно-політичну свідомість давньоруської верхівки напередодні державного навернення Русі до нової віри.

П. О. Каришковський відзначав, що «Святослав відчував себе в деякій мірі спадкоємцем політичних заповітів Симеона (болгарського царя початку X ст. — *Авт.*)»⁹. Дійсно, навряд чи можна уявити, що історичний розвиток Русі відбувався в абсолютній ізоляції від ідейно-політичного життя Болгарії. Тут на початку X ст. були ініційовані з боку царя Симеона активні зовнішньополітичні ініціативи з метою обмеження візантійського тиску. Для цього Симеон, навіть, коронувався імператорською короною. При оцінці цього факту необхідно відзначити, що в Болгарії не ставилася під сумнів сама ідея виключної ролі «імператора ромеїв», а лише не визнавався принцип, згідно якого останнім міг бути лише грецький васілевс. Пізніше в правління сина Симеона Петра було досягнуто компроміс між греками і болгарами, коли перші погодилися визнати болгарського князя «від Бога васілевсом болгар та ромеїв (*eh qeou badileuj BouλЬrwq cai Romewq*)», але предикат значно «знецінив» сам титул. Аналогічний випадок стався за сто років до того, коли візантійці в 811 р. визнали франкського короля Карла Великого імператором, але знову ж таки не ромеїв, а франків.¹⁰

В історичній літературі ведеться дискусія з приводу того, чи визнавався на Русі титул «імператора». В останній час польський вчений А. Поппе, французький дослідник В. Водов та інші дослідники висловлювались на користь думки, що на Русі по відношенню до володарів на офіційному рівні не визнавався титул імператора (або царя)¹¹. Але до цього слід додати, що поряд з цим в ідеологічному житті Русі існувало уявлення про християнського володаря-імператора (царя) в християнському царстві, а в конкретній практиці постійно підкреслювався високий авторитет власно володарської влади в особі князів. Ця влада часто порівнювалась, а інколи ідентифікувалась з імператорською. На користь цього свідчать події часів князя Володимира, коли на перших давньоруських монетах, створених за візантійськими зразками, як вважає відомий дослідник-нумізмат І. Г. Спаський, київського князя зображене в усіх імператорських регаліях¹².

Правління сина Святослава Ярополка в Києві (972–980 або, навіть, 978 рр.¹³) не залишило значного сліду в історії Русі, проте деякі його обставини цікаві для нашої теми. Зокрема, в «Повісті временних літ»

відзначається, що після втечі смерті Олега та втечі Володимира до Скандинавії Ярополк «бе володея един в Руси»¹⁴. Ця згадка вже давно дала підставу вченим вважати, що саме з цього часу на Русі починає використовуватися поняття «єдинодержець» (близьке з ним «самовластець»). Пізніше таке словосполучення було використано по відношенню до Ярослава Володимировича, коли 1036 р. в літопису зазначається, що він «бысть самовластець Русьстей земли»¹⁵. Г. Г. Літаврін відзначає, що обидва давньоруські поняття були кальками візантійських «монократор» та «автократор», але не були рівносильними, бо на Русі не єдналися з терміном «імператор»¹⁶.

Прийняття східними слов'янами християнства з Візантії і створення ними православної церковної організації на чолі з митрополитом зумовили, що цілком природно, залежність давньоруської церкви від константинопольської патріархії. Проте цю залежність, вплив її на політичне та ідеологічне життя Давньоруської держави не можна перебільшувати. Перш за все вище духовенство, що формувалося з греків, які прибували з Візантії, внаслідок певних особливостей свого становища в Давньоруській державі та залежності від її князів було зацікавлене у проведенні відносно самостійної від патріархії діяльності¹⁷. Київський двір з перших днів існування державної християнської організації на Русі здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного впливу Візантії. Автор «Повісті временних літ» зазначав, що князь Володимир запросив до Києва багатьох священиків, які разом з візантійськими («царицьними» за літописом) ієреями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку Володимиром духовенства, літопис згадував лише корсунських священиків, які одержали від князя головну церкву на Русі — церкву св. Богородиці та десяту частину державних прибутків¹⁸. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духівництво міста, населення якого постійно страждало від залежності від імперії і прагнуло добитися автономії¹⁹.

Десятинна церква одразу стала головним центром ідейно-політичного життя Давньоруської держави, про що свідчило створення в ній першого літописного зводу. В перші десятиріччя існування християнства як державної релігії на Русі було фактично два релігійні центри — Десятинна церква і резиденція юридичного глави руської церковної організації — митрополита²⁰, яка розміщалася в Софійському соборі. Останній розміщувався поза межами столиці поблизу Софійських воріт Києва. Велике значення для протистояння візантійському релігійно-ідеологічному тискові мало поширення на Русі кирило-мефо-

діївської традиції, яка розповсюджувалася тут з Центральної Європи та з Болгарії²¹. Система існування паралельно князівського і митрополичого центру проіснувала, по крайній мірі, до середини XI ст. До цього слід додати, що в другій половині XI–XII ст. відносну самостійність по відношенню до митрополії мали монастири²². Безумовно, це сприяло тому, що найбільш крупні з них — Печерський та Видубицький — стали центрами ідейного життя Русі.

Важливим моментом у сприйнятті візантійських релігійно-ідеологічних уявлень, починаючи з правління князя Володимира, стає розповсюження культу Богородиці. Аналіз дуже неповних свідоцтв джерел свідчить, що з її іменем було зв'язано більше тридцяти храмів. Дуже важливо, що переважна більшість єпископських центрів — це богородицькі собори (в основному Успіння) — в Ростові, Галичі, Смоленську, Володимири-Волинському, Рязані. В Києві, крім відомої Десятинної церкви, головним храмом центру ідеологічного життя Русі — Печерського монастиря — була Успінська церква. В XII ст. в столиці будується церква Богородиці-Піrogоші на Подолі, яка займає важливе місце в композиції «Слова про Ігорів похід». Наприкінці XI ст. на Русі виникає легенда про те, що, говорячи словами авторитетного дослідника церковної історії Я. М. Щапова, «Київ є християнським центром світу, до якого переселилася Богородиця з константинопольського Влахернського храму»²³. З іменем цього храму тісно зв'язана поява в 70-х роках XI ст. в Кловському монастирі в Києві спеціальної церкви Влахернської Богородиці²⁴.

Не менш важливим на Русі було сприйняття ідеї Софії, яка грава важливу роль у підкреслюванні симфонії світської та духовної влади. У зв'язку з цим згадаємо, що в константинопольському соборі св. Софії, згідно свідоцтв Константина Багрянородного, зберігалися священні інсигнії, що підкреслювали зв'язок васілевса з богом²⁵. Розглядаючи питання про побудову трьох Софійських соборів в Києві, Новгороді та Полоцьку, С. О. Висоцький пояснює їх появу саме в цих містах тим, що це були найбільш важливі в той час політичні центри Русі²⁶.

В історіографії велика увага приділяється видатній пам'ятці давньоруської літератури — «Слову про закон та благодать» Іларіона. Цей твір цікавий в плані вивчення сприйняття на Русі «ромейських» ідейно-політичних цінностей. А саме в ньому ми зустрічаємо і образ «ідеального християнського володаря», і столицю християнської держави — «новий Ієрусалім», і прославлення християнських святынь. Але автор не обмежується простою констатацією їх, а прямо зв'язує їх з давньоруськими політичними і ідеологічними «реаліями» — князями Володимиром та Ярославом, містом Києвом, з храмом Бого-

родиці і Софії. Особливе місце в трактаті займає прославлення князя Володимира, для чого Іларіон звертає увагу на історію Русі, передувала часу правління цього князя. Автора не турбують те, що ця історія язичницька (крім періоду Ольги). Потреба зробити історію Русі більш давньою, прославлення князів-язичників було необхідно для проведення лінії про божий зв'язок хрестителя Русі з Христом і апостолами, підкреслення ідеї виключної ролі Русі в християнському світі²⁷. Д. С. Лихачов писав, що «візантійській теорії Вселенської церкви та вселенської імперії Іларіон протиставив своє вчення про рівність всіх народів, свою теорію всесвітньої історії, як поступового і рівноправного навернення всіх народів до християнської віри»²⁸. І. У. Будовницький вважав, що для досягнення своєї мети Іларіон веде боротьбу з грецькими ідеологами²⁹. Необхідно зазначити, що бурхливий розвиток ідейно-політичного життя Русі був обумовлений не тільки внутрішніми причинами, пов'язаними із становленням державності, розвитком духовності, а й зовнішніми, які були викликані тим, що візантійці не бажали, як пише А. Поппе, визнавати Русь частиною ідеальної «ромейської ейкумени»³⁰. Виступаючи проти гегемонізму, давньоруські мислителі, в тому числі і митрополит Іларіон, не протиставляли своїх ідеологічних уявлення візантійським, а прагнули їх розвивати, довести право на особливе місце Русі в цих доктринах³¹.

Наступні твори давньоруської ідеологічної думки розвивали ідеї Іларіона, які, що дуже важливо, мали тенденцію до тісної ув'язки з практикою духовного життя Русі. Тому відслідковувати в них систему сприйняття «ромейських» уявлень на Русі стає більш складним. Так в процесі канонізації князів-братів Бориса та Гліба спостерігається прагнення до подальшого освячення влади давньоруських князів, підкреслення її зв'язку з церквою. В одному з перших сказань, що було присвячено князям, пишеться: «По истине вы цесаря цесарем и князя князем, ибо всю пособием и защищением князи наши противу въстающая държавно побеждаютъ, и все помошью хваляться»³². В «Пам'яті та похвалі князя Володимира», яка була створена з метою канонізації Володимира Святославича, давньоруський володар порівнюється з візантійським «ідеальним» володарем — Константином Великим і вперше називається «апостолом в князьях», а його мати порівнюється з матір'ю імператора Оленою³³.

Під сильним візантійським впливом було написано «Повість временних літ» Володимира Мономаха, де в давньоруських умовах зроблена спроба створення парадигми християнського володаря. Дуже важливо, що вже у першому рядку свого твору автор підкреслює, що його мати

була з візантійського роду Мономахів («матерью своею Мономахы»). При написанні цієї праці були використані візантійські твори³⁴.

В майбутньому в давньоруському ідеологічному житті персона Володимира Всеvolodовича Мономаха стане, поряд з персоною його пращура і тезки Володимира Святославича, ідеальним образом володаря в офіційних ідейно-політичних уявленнях. Таким Володимир Мономах, зокрема, представ в преамбулі до Галицько-Волинського літопису, що була присвячена галицько-волинському князю Роману Мстиславичу, який став третім «ідеальним володарем» в ідеологічних доктринах Русі, в панегіричному описі діянь сина останнього в статті того ж літопису, в якій розповідається про битву на Калці. Там підкреслюється походження Данила Романовича «от племени Володимеря, прироком Мономаха»³⁵.

Апогеєм розвитку політичної думки Русі, де спостерігається ставлення давньоруських книжників до «Ромейської імперії» та ромейських теорій, була «Повість временних літ». Необхідно зразу ж зазначити: в цьому творі візантійці ніде не називаються «ромеями», а лише тільки греками. Відзначимо, що така тенденція характерна і для пам'яток інших країн, які вели ідеологічну полеміку з візантійськими мислителями.

В літературі вже неодноразово відзначалася антивізантійська спрямованість норманської теорії давньоруського літопису³⁶. Важливе місце в цьому творі займала лінія підкреслювання виключного походження представників князівської влади Русі у порівнянні з іншими верствами населення. Як приклад, слід відзначити, що історія Русі знає лише один факт узурпації князівської влади представником некнязівського походження — могутнім галицьким боярином Володиславом Кормильчиком, «князювання» якого продовжувалося зовсім недовго³⁷.

В правління князя Володимира Всеvolodовича Мономаха (1113–25 рр.) редактором «Повісті временних літ» в її текст була внесена легенда про прихід на Русь під час подорожі по Східній Європі апостола Андрія. Цей факт слід розглядати в контексті боротьби, яку вели два релігійних центри, дві християнські столиці — Рим та Константинополь — з метою утвердження власної апостоличності (походження від апостолів)³⁸. Відомо, що, згідно християнської традиції, першим єпископом Риму був апостол Петро. Пізніше константинопольськими книжниками була підготовлена легенда про витоки столиці Візантії від апостола Андрія. Поява інтересу до культу св. Андрія слід віднести ще до кінця 80-х років Х ст., коли батьком Володимира Мономаха Всеvolodom були побудовані Андріївські церкви в Києві (1086 р.) та Переяславлі (1089 р.). Головна ідея розповіді про подорож апостола Андрія в землі слов'ян Східної

Європи — це розвиток думки митрополита Іларіона про незалежне від Візантійської імперії походження християнства на Русі³⁹.

Ідеологічне змагання відбилося і в сюжеті літопису про походження слов'ян, в думці літописця про зв'язок прабатьківщини русів з давньою Римською імперією («воловами»)⁴⁰. Зокрема, в літопису підкреслюється зв'язок слов'ян з римською провінцією Норик — «нарци, еже суть словене»⁴¹. В іншому місці, де йде мова про апостольську діяльність Павла у римській провінції Іллірії, підкреслюється: «...ту бо есть Илюрик, его же доходил апостол Павел; ту бо беша словене первое. Там же и словенську языку учитель есть Павел, от него же языка и мы есмо русь»⁴². Велике місце у вступі до літопису займає розповідь про діяльність слов'янських просвітителей Кірілла-Костянтина і Мефодія, вчення яких відіграло провідну роль в становленні ідеології сусідніх з Візантією країн.

Сприйняття та реакція на візантійські ідеологічні канони спостерігаються і безпосередньо в статтях «Повісті временных літ». Так, уславлення столиці Русі, яке ми бачили в творчості Іларіона, найшло продовження в фразі про зайняття Києва князем Олегом: «Се буди мати градом руським»⁴³. Як відзначали ще дослідники XIX ст., поняття «мати градом» є калькою з грецького «метрополіс» — столиця. З візантійським «ромейським» впливом слід зв'язувати давньоруський переклад назви Константинополя — «Царград». Перетворення імені Константинополя в номінальне поняття викликано тим, що під впливом виникнення культу князя-християніна на Русі ім'я «Константина» (Костянтина) в певних текстах стає рівнозначним поняттю «цар». На відміну від «Повісті временных літ», де безпосередньо назва «Константинополь» зустрічається один раз, в інших давньоруських джерелах, на що звернув увагу А. С. Львов, вона зустрічається набагато частіше⁴⁴.

В щорічних статтях літонаisu спостерігається тенденція до розвитку образу князя-християнина. Так, в розповіді про княгиню Ольгу літописець особливо звертає увагу на державну мудрість давньоруської княгині (в цьому плані ця характеристика відрізняється від опису Олега, Ігоря та Святослава). З метою уславлення князя-християнина (в даному випадку княгиню) в твір вводиться легендарна розповідь про намір імператора Константина одружитися з Ольгою і тут знову проводиться паралель між київською княгинею та матір'ю Константина великого Оленою: «Бе же речено имя ей во крещеньи Олена, яко же и древня цариця, мати Великого Костянтина»⁴⁵.

При описі князя Володимира літописець свідомо протиставляє образ князя-язичника та князя-християнина. Вельми важлива є оцінка Володимира Святославича, яка дається в посмертній статті під 1015 р.:

«Се есть новый Костянтин великого Рима»⁴⁶. Однозначно, що тут Володимир представляється як ідеальний християнський володар, а під «великим Римом», безумовно, слід бачити все християнське співтовариство, весь християнський світ. Нагадаємо, що вже в VII ст. формула «новий Константин» використовувалася як частина титулу імператора Іраклія⁴⁷.

Завершуючи розгляд нашої теми, необхідно відзначити, що на Русі, починаючи з IX ст., поступово набирає поширення комплекс візантійських ідейно-політичних уявлень. Останні використовувались східнослов'янськими книжниками для створення власних ідеологічних парадигм. Відзначаючи візантійські корені і у значній мірі зміст цих ідей, необхідно зазначити, що вони, в основному, були спрямовані для піднесення авторитету власної держави та її володаря, а тому у значній мірі були спрямовані проти візантійського ідеологічного гегемонізму. Образ самих греків, яких, як ми вже відзначали, ніде не називають «ромеями», на літописних сторінках представлено вельми негативному плані. Тут достатньо згадати фразу літописця, що «суть бо греки лстиви и до сего дни»⁴⁸.

Цілком можливо, що таке ставлення літописця початку XII ст. до Візантії та її мешканців було в чомусь спровоковано давньорусько-візантійським конфліктом 1116–22 рр.⁴⁹ А. В. Горський, зокрема, відзначає, що наведена в «Повіті временних літ» ідея про дунайську праобразівщину слов'ян обґрунтовувала справедливість боротьби Русі за зміщення своїх позицій на Дунаї і підкреслювала незаконність підкорення цих земель Візантією⁵⁰. На нашу думку, ця ж інформація дуже гармонійно пов'язується із згаданим свідоцтвом Льва Діакона про претензії Святослава до Візантії в 70-х роках X ст. Доля дунайських болгар, підкорених візантійцями, турбувала і автора «Слова про осліплення Василька», яке було написане в той же час⁵¹.

Розгляд теми «Ромейська імперія» в уявленнях давньоруських мислителів дає відповідь або, по крайній мірі, дозволяє підійти до відповіді на запитання, яке вже давно поставлене істориками: як Русь відносилась до Візантійської імперії? На наш погляд, давньоруські книжники з достатнім пієтетом ставились до «ідеальної християнської імперії» та «ідеального імператора», проте це ставлення не розповсюджувалося на конкретних візантійських володарів, їх підданих та державу. Тому, як нам здається, є спрощеним висновок Д. Оболенського про те, що «руські володарі... визнавали, хоч б мовчки, статус імператора (мається на увазі реальний візантійський василевс — Авт.) як глави християнського світу»⁵².

¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г. Г. Литаврина. — М., 1989.

² Dölger F. Bózanz und die europäische staatenwelt. — Ettal, 1953. — S. 99–101; Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review. — 1956. — Vol. 35. — № 84. — P. 2; Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. — Київ, 1927. — С. 116–131; Медведев И. П. Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) // Проблемы истории международных отношений. — Л., 1972. — С. 412–424; Культура Византии. IV — первая половина VII вв. — М., 1984. — С. 98–118 (автор — Г. Л. Курбатов); Культура Византии. Вторая половина VII–XII в. — М., 1989. — С. 59–88 (автор — Г. Г. Літаврін); Уdal'цова З. В., Котельникова Л. А. Власть и авторитет в средние века // Византийский временник. — 1986. — № 47. — С. 3–16; Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья: Византия и Русь. — М., 1990; Головко А. Б. «Ромейская империя» в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. — Москва, 1990. — С. 82–92; Толочко О. П. Князь в Древней Руси. — Киев, 1992. — С. 102–126.

³ Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. — Hannoverae, 1854. — T. 7. — P. 313.

⁴ Obolensky D. The Relations between Byzantium and Russia (Eleventh to Fifteenth Century). — Moscow, 1970. — P. 4–8.

⁵ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. — Киев, 1987. — С. 49; Головко А. Б. Социально-политические предпосылки христианизации Руси. — Вып. 33. — Харьков, 1988. — С. 127–129.

⁶ Автор цієї статті поділяє думку Г. Г. Літавріна про можливість двох подорожей руської княгині до Царгороду (946 та 955 рр.). Див.: Литаврин Г. Г. Русско-византийские связи в середине X века // Вопросы истории. — 1986. — № 4. — С. 41–52; пор. Головко О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX — першій половині XI ст. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 1. — С. 68–69.

⁷ Повесть временных лет. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. — М., 1950 (далі — ПВЛ). — Ч. 1. — С. 44–46.

⁸ Лев Диакон. История. Перевод М. М. Копыленко. — М., 1988. — С. 56–57; пор. Литаврин Г. Г. Представления «варваров» о Византии и византийцах VI–X вв. // Византийский временник. — 1986. — № 46. — С. 107; Головко А. Б. Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — Киев, 1990. — С. 22–24.

⁹ Карышковский П. О. Русско-болгарские отношения во время Балканских походов Святослава // Вопросы истории. — 1951. — № 8. — С. 104–105.

¹⁰ Див.: Ронин В. К. Византия в системе внешнеполитических представлений раннекаролингских писателей // Византийский временник. — 1986. — № 47. — С. 85–94; Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків. — С. 117–118.

¹¹ Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme «tzar» applique aux princes russes avant le milieu du XV siecle // Oxford Slavonic Papers. — Vol. XI. — 1979. — P. 1–41; Poppe A. O tytule wielkoksięcym na Rusi // Przegląd historyczny. — 1984. — № 3. — S. 423–439. Див. також: Головко О. Б. Титулatura носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. — Київ, 1990. — С. 42–52;

Толочко О. П. З історії політичної думки на Русі // Укр. іст. журн. — 1988. — № 9. — С. 70–77; та ін.

¹² Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет в России. — Л., 1983. — С. 6, 60, 78.

¹³ Польський дослідник Т. Василевський вважає, що правління Володимира Святославича розпочалося в 978 р. Див.: Wasilewski T. Przemyl w X–XI wieku w wiele latopisów ruskich // Rocznik przemyski. — 1988. — T. 24/25. — S. 307–314.

¹⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 54.

¹⁵ Там же. — С. 105.

¹⁶ Литаврин Г. Г. Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода // Славянские культуры и Балканы. — София, 1978. — С. 55.

¹⁷ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX–XV вв. // История СССР. — 1970. — № 4. — С. 45.

¹⁸ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 83, 85.

¹⁹ Литаврин Г. Г. Византийцы и славяне — взаимные представления // The 17-th International Byzantine Congress: Major Papers. — Washington, 1986. — С. 378.

²⁰ Східна система церковного устрою існувала і в країнах Центральної Європи. Див. про це: Wasilewski T. Kościół monarszy X — XII w. i jego zwierzchnik biskup polski // Kwartalnik historyczny. — 1986. — № 4. — S. 747.

²¹ Кузьмин А. Г. Принятие христианства на Руси // Вопросы научного атеизма. — Вып. 25. — Москва, 1980. — С. 7–35; Його ж. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. — М., 1987. — С. 21–54; Його ж. Падение Перуна. Становление христианства на Руси. — Москва, 1988.

²² Щапов Я. Н., Соколова Е. И. К истории городских институтов Древней Руси (игумены и архимандриты в городе) // Труды V Международного конгресса археологов славистов. — Т. 2. — Киев, 1988. — С. 174–175.

²³ Щапов Я. Н. Политические концепции о месте страны в мире в общественной жизни Руси XI–XVII вв. // Древнейшие государства на территории СССР за 1985 г. — М., 1987. — С. 159–166.

²⁴ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. — Л., 1972. — С. 21.

²⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 55, 57.

²⁶ Высоцкий С. А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 206–207.

²⁷ Молдаван А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — Киев, 1984. — С. 298; Avenarius A. Metropolitan Ilarion on the Origin of Christianity in Rus': The Problem of the Transformation of Byzantine Influence // Harvard Ukrainian Studies. Special issue. Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. — Volume XII/XIII. — 1988/1989. — S. 689–701.

²⁸ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое наследие. — М.; Л., 1947. — С. 57.

²⁹ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль древней Руси. — М., 1960. — С. 71–72.

³⁰ Poppe A. The political background to the baptism of Ru: Byzantine-Russian relations between 986–989 // Dumbarton Oaks papers. — Vol. 30. — Washington, 1976. — P. 244.

³¹ Avenarius A. Metropolitan Ilarion on the Origin of Christianity in Rus': The Problem of the Transformation of Byzantine Influence. — P. 698–699.

³² Памятники литературы Древней Руси XI — начала XII века. — М., 1984. — С. 91–100.

³³ Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения. — Вып. 37. — М., 1963. — С. 73–75.

³⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 153–154.

³⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 2. — М., 1906. — Стб. 716, 744.

³⁶ Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху средневековья. — М., 1985. — С. 217.

³⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 729–731.

³⁸ Ahrweiler H. L'ideologie politique de l'Empire byzantin. — Paris, 1975. — P. 46–50.

³⁹ Корінний М. М. Виникнення легенд про апостола Андрія // Укр. іст. журн. — 1987. — № 3. — С. 105–111. На наш погляд, є спірною теза автора про те, що «Константинополю ... вдалося нав'язати Русі культ апостола Андрія...» Поява цього культу відповідає логіці розвитку ідейно-політичного та духовного життя східнослов'янського суспільства (Там же. — С. 110).

⁴⁰ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 10,21.

⁴¹ Там же. — С. 11.

⁴² Там же. — С. 23.

⁴³ Там же. — С. 20.

⁴⁴ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — С. 193–197.

⁴⁵ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 44.

⁴⁶ Там же. — С. 90.

⁴⁷ Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. — С. 60 (автор — Г. Г. Літаврін).

⁴⁸ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 50.

⁴⁹ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — Москва, 2000. — С. 45.

⁵⁰ Горский А. А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // Исторические записки. — Т. 115. — М., 1987. — С. 325; ср. Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. — С. 217.

⁵¹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 176.

⁵² Obolensky D. The Relations between Byzantium and Russia. — P. 8.